

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Тарих фанлари

**ИМОМ БУХОРИЙНИНГ “ТАРИХУЛ КАБИР” АСАРИ ҲАДИС
РОВИЙЛАРИНИНГ ТАРЖИМАИ ҲОЛЛАРИ ҲАҚИДАГИ МУҲИМ
МАНБА**

Шоназаров Абдувоси

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

**РАБОТА ИМАМА БУХАРИ "ТАРИХУЛ КАБИР" БИОГРАФИЯ
ХАДИСНЫХ ИСТОРИЙ ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК О**

Шоназаров Абдувоси

Научный сотрудник Международного научно-исследовательского центра
Имама Бухари

**THE WORK OF IMAM BUKHARI “TARIHUL KABIR” BIOGRAPHY OF
HADITH STORIES ABOUT AN IMPORTANT SOURCE**

Shonazarov Abdvosii

Scientific Fellow of the Imam Bukhari International Scientific Research Center
+998973866086, shonazarovabdvosi@gmail.com

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Шоназаров А. Имом Бухорийнинг “Тарихул Кабир” асари ҳадис ровийларининг таржимаи ҳоллари ҳақидаги муҳим манба // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 41–48. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N5>

Аннотация: Ушбу мақолада Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” асарини ёзилиши тарихи, илмий аҳамияти, бу асар ҳақида уламоларнинг эътирофлари ва бугунги кундаги ўрни ҳақида маълумотлар берилди.

Калит сўзлар: Тарихул кабир, китоб, Имом Бухорий, Саҳиҳул Бухорий, асар, ровий, куня, рисола, таржимаи ҳол, нашр.

Аннотация: В статье представлена информация об истории написания произведения Имама Бухари «Тарихул кабир», его научном значении, признаниях ученых об этом произведении и его сегодняшнем месте.

Ключевые слова: Тарихул кабир, книга, Имам Бухари, Сахих Бухари, работа, рассказчик, кунья, брошюра, биография, публикации.

Abstract: This article provides information about the history of writing the work of Imam Bukhari "Tarikhul kabir", its scientific significance, the confessions of scholars about this work and its place today.

Keywords: Tarikhul kabir, book, Imam Bukhari, Sahih Bukhari, work, narrator, kunya, pamphlet, biography, publication.

DOI: 10.47390/A1342112020N5

Имом Бухорий раҳимаҳуллоҳ илмнинг бир неча йўналишларида кўплаб китоблар ёзгани бизга маълум. У кишининг машҳур ва ҳажми жуда катта бўлган китобларидан бири “Тарихул кабир” китобидир. Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китоби ислом динида ёзилган китобларнинг улуғроғи ва ровийлар тарихи ҳақида энг биринчи таълиф этилган китоблардан биридир. Имом Бухорийдан кейин келган ҳар қандай киши бу китобга боқувчидир. Абу Аббос ибн Саид: “Агар бир киши ўттиз мингта ҳадис ёзса ҳам Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг “Тарих” китобидан беҳожат бўлмайди”, деган. Шунинг учун бу китоб “Саҳихул Бухорий” китобини ёзилишига замин бўлган дейилади. Бу “Саҳихул Бухорий”нинг тушунарсиз жойларини тушунтирадиган, шифрларини очадиган ва ишораларини аниқлаб берадиган калитдир.

Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобини жуда кўплаб уламолар ўрганган ва шу ҳақида рисолалар ёзган. Муҳаммад Ҳаво ўзининг “Манҳажу ал-Имом ал-Бухорий фи-л-жарҳ ва-т-таъдил” номли рисоласида, Доктор Одил Абдушакур Зарқий ўзининг “Тариху-л-Бухорий” китобида, Муҳаммад Абдулкарим Убайд ўзининг “Таҳрижу-л-аҳадиси-л-марфуъати-л-муснада фи-т-тарихи-л-кабир” номли китобида, Аҳмад Абдуллоҳ ўзининг “Манҳажу ал-Имом ал-Бухорий фи-т-таълил фи-т-тарихи-л-кабир” номли рисоласида ва Фотима Заҳро Авотий ўзининг “Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” ва Ибн Абу Ҳотимнинг “ал-Жарҳ ва-т-таъдил” китобларини орасини таққослаш” ҳақидаги баҳсида ўрганган.

Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китоби саҳобалар, тобеинлар ва ўз устозларигача бўлган ҳадис ровийларининг таржимаи ҳолларини жамлаган китобдир. Имом Бухорийнинг ўзи бу китобни бошлаши ҳақида гапириб берган. У киши: “Мен ҳаж қилиб бўлганимда, акам онамни олиб уйга қайтди. Мен ҳадис ўрганиш учун қолдим. Ўн саккиз ёшга тўлганимда, “Қазоя ас-саҳоба ва ат-

тобейин ва ақовилухум” китобини ёздим. Ўша пайт Убайдуллоҳ ибн Мусонинг даври эди. Мен “Тарих” китобимни ойдин кечаларда, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қабрлари ёнида ёздим. “Тарих” китобимдаги ҳар бир исмнинг қиссаси бордир. Лекин, мен китобни узун қилиб юборишни хоҳламаганим учун қиссаларни келтирмадим”, деган [10: 12/400]. Маълумки, Имом Бухорий ўзининг “Тарих” китобини уч босқичда ёзган. “Тарихус сағир”, “Тарихул авсат” ва “Тарихул кабир”.

Имом Бухорийнинг энг биринчи ёзган ва энг катта китобларидан бири “Тарихул кабир” китобидир. Бу китобни Имом Бухорий Нишопурга келганида олдига келиб таълим олган шогирдларидан бири Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Форис Нишопурий ва бошқа кишилар Имом Бухорийнинг ўзидан ривоят қилганлар. Имом Бухорий ўзининг “Тарихул кабир” китобини ҳижрий 212 йилда ёза бошлаган. Бу китоб Имом Бухорийнинг замонидаёқ тарқалган эди. Бунинг исботи Хатиб Бағдодий Имом Бухорийдан ривоят қилган ривоятдир. Имом Бухорий шундай деган: “Исҳоқ ибн Роҳавайҳ менинг “Тарих” китобимни Хуросоннинг амири Абдуллоҳ ибн Тоҳир (ҳижрий 182-230 й.)нинг олдига олиб кириб: “Эй, мўминлар амири! сизга сеҳрни кўрсатайинми?”, деди. Шунда Абдуллоҳ ибн Тоҳир китобга қараб таажжубланди ва: “Бу китобнинг ёзилишига фаҳмим етмади”, деди” [4: 27]. Бу гап китобнинг аҳамияти ва илмий қиймати қанчалар юқори эканлигини билдиради.

Исҳоқ ибн Роҳавайҳ Имом Бухорийнинг вафотидан ўн саккиз йил олдин ҳижрий 238 йилда вафот этган [6: 2/368]. Бу маълумот бизларга Имом Бухорий ўзининг “Тарихул кабир” китобини ҳижрий 238 йилдан олдин ёзиб бўлганини билдиради.

Аmmo бу китобда ўша вақтдан кейин вафот этган баъзи кишиларнинг таржимаи ҳолини борлиги, биз юқорида зикр қилган гап билан қарама-қарши бўлиб қолмайди. Эҳтимол, Исҳоқ ибн Роҳавайҳнинг қўлидаги нусха китобнинг охирги нусхаси бўлмагандир. Чунки, “Тарихул кабир” китобининг ёзилиши ўзининг охирги беаги билан чиққунча уч босқичда давом этган. Шу билан бирга китобнинг номини Имом Бухорийнинг ўзи “Тарих” деб номлаган. Имом Бухорий: “Агар баъзи устозларимга ёзган китобларим кўрсатилса, улар менинг “Тарих” китобимни қандай қилиб ёзганимни тушунмайди ва билмайдилар. Мен “Тарих” китобимни уч марта ёздим”, деган [8: 2/325]. Яъни, Имом Бухорий ўзининг “Тарихул кабир” китобини ёзиб бўлиб, одамлар учун китобат қилган. Сўнгра, ўша нусхага қўшимчалар қўшиб, тўлдириб бориб, китобни иккинчи марта китобат қилган. Сўнгра, яна қўшимчалар қўшиб, тўлдириб борган. Ҳатто, уни учинчи марта китобат қилган. Демак, “Тарихул кабир” китоби ҳам мукамал бир китоб ҳолига келгунча мана шу уч босқични босиб ўтган. Имом Бухорий

ўзининг барча асарларини ёзиш услубларини баён қилиб берган. Имом Бухорий ҳазратлари барча китобларини бир неча мартадан ёзган. Бир марта ёзиб қўйиш билан кифояланиб қолмаган.

Доктор Аҳмад Абдуллоҳ ўзининг докторлик ишида “Имом Бухорий ўзининг “Тарихул кабир” китобини ёзишда ўзоқ вақт давом этган”, деб айтади. Бунинг исботи, Имом Бухорий бу китобида ҳижрий 249 йилда вафот этган ровийларнинг таржимаи ҳолини ҳам келтирган [5: 28].

Доктор Одил Абдушакур Зарқий “Тарихул кабир” китобининг иккита нусхаси кенг тарқалган деб айтади. Биринчиси Шайх Абдурахмон Ямонийнинг таҳқиқи билан Ҳиндистоннинг “Даироту-л-маъориф” нашриётида нашр қилингани. Иккинчиси Мустафо Абдулқодир Атонинг таҳқиқи билан Саудия Арабистонининг “Дару Товиқ ан-нажаҳ” нашриётида нашр қилингани.

“Тарихул кабир” китобида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг даврларидан Имом Бухорийгача бўлган даврда яшаб ўтган ўн тўрт мингга яқин ровийларнинг таржимаи ҳоли келтирилган. Шундан мингга яқин ровийларнинг таржимаи ҳоли эса “Тарихул кабир”нинг сўнгида, алоҳида жуз қилиб келтирилган “Куньялар” номли китобида баён этилган. Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китоби ҳадис ровийларининг исмларини жамлаган энг биринчи китобдир.

Имом Бухорийнинг номи “Саҳиҳул Бухорий”га боғлангани маълум. Лекин, “Тарихул кабир” китоби уламоларнинг олдида катта аҳамиятга эгадир.

Ровийларнинг таржимаи ҳоли ҳақида мана шу тартибда китоб ёзган кишиларнинг аввалгиси Имом Бухорийдир. Кўпчилик уламолар буни эътироф этишган.

Имом Абу Аҳмад Ҳоким Кабир (ваф. 378 ҳ.): “Муҳаммад ибн Исмоилнинг “Тарихул кабир” китоби бирор китоб ўтиб кетолмайдиган китобдир”, деган [9: 2/274]. Ибн Ражаб Ҳанбалий: “Имом Бухорийнинг кўплаб китоблари бор. У киши ўзининг “Саҳиҳул Бухорий” ва “Тарихул кабир” китобларини ёзиши билан барча инсонлардан ўзиб кетди”, деган [1: 1/496].

Бу китоб ҳадис илмининг иккита асосий рукнини яъни, илми рижол (ҳадис ровийларининг таржимаи ҳоли ҳақидаги илм) ва илми илал (ҳадис иллатлари ҳақидаги илм)ни ўраб олган. Ибн Ражаб бу китоб ҳақида: “Бу бирор китоб ўтиб кетолмайдиган катта китобдир. Бу китоб тарихлар, иллатлар ва исмларнинг барчасини тўпловчидир”, деган [2: 1/338]. Китобнинг воқелиги ҳам бу эътирофни қўллаб – қувватлайди. Бу китобда 6095 та ҳадис матни зикр этилган.

Хатиб Бағдодий ўзининг “Бағдод тарихи” китобида Абу Аббос ибн Саиднинг: “Агар бир киши ўттиз мингга ҳадис ёзса ҳам Муҳаммад ибн Исмоил

Бухорийнинг “Тарих” китобидан беҳожат бўлмади”, деган гапини келтирган [8: 2/326].

Имом Заҳабий ўзининг “Сияру аъломи-н-нубало” китобида Абу Саҳл Шофеъийнинг ушбу гапини келтиради: “Ўттиздан кўпроқ мисрлик уламолардан эшитган эдим. Улар: “Бизларнинг бу дунёдаги эҳтиёжимиз Муҳаммад ибн Исмоилнинг китобини ўқишдир”, деганлар” [10: 12/426].

Хатиб Бағдодий ва Имом Заҳабийнинг юқоридаги гаплари бу китобнинг қиймати нақадар улуғлигини англатади. Демак, ҳадис илми билан шуғулланадиган барча толиблар буни ўқишлиги ва унга мурожаат қилиши лозим бўлади.

Бу китобдан жуда кўплаб уламолар фойдаланган. Шулардан бири Имом Муслимдир. Абу Аҳмад Ҳоким: “Кимки Муслим ибн Ҳажжожнинг “Исмлар ва кунялар” номли китоби ҳақида ўйлаб кўрса, албатта, бу китоб Муҳаммад ибн Исмоилнинг “Кунялар” китобидан бирми-бир кўчирилганини билиб олади”, деган [9: 2/274].

“Тарихул кабир” китобидан фойдаланган кишилардан яна бири Имом Термизийдир. У киши ўзининг “Ал-Илал ас-соғир” номли китобида шундай деган: “Китобимда зикр қилинган иллатлар, ҳадислар, одамлар ва тарихларни “Тарихул кабир” китобидан олдим ва бу маълумотларнинг кўпроғи мен Муҳаммад ибн Исмоил билан баҳс олиб борган нарсалардир”, деган [7: 738].

Абу Ҳотим ва Абу Зуръа Розийлар ҳам “Тарихул кабир” китобидан фойдаланган. Ибн Ражаб айтади: “Сўнгра, Абу Зуръа ва Абу Ҳотим Розийлар “Тарихул кабир” китобидан хабардор бўлганда, унинг услубида иккита китоб ёздилар. Биринчиси: Китоб ал-жарҳ ва-т-таъдил. Унда фақат исмлар зикр қилинган. Иккаласи Имом Бухорий зикр қилган маълумотларга баъзи бир жарҳ ва таъдилларни зиёда қилди. Иккаласининг китобида жарҳ ва таъдил ҳақида Имом Бухорий зикр қилмаган кўп нарсалар бор. Иккинчиси: Китоб ал-илал. Иккаласи бу китобда фақат иллатлар ҳақидаги гапларни келтирган” [1: 1/338].

Абу Ҳотим ва Абу Зуръа Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобини олиб ўзларига нисбат берганида, Абу Аҳмад Ҳоким иккаласини айблаган. Абу Аҳмад Ҳоким айтади: “Мен Рай шаҳрида бўлганимда, улар Абу Ҳотимнинг ўғлига Абу Ҳотимнинг “Жарҳ ва таъдил” китобини ўқиб бераётганини кўрдим. Улар ўқиб бўлганларида, мен Ибн Абдавайхга: “Бу қанақа кулги? Мен сизларни Муҳаммад ибн Исмоилнинг “Тарихул кабир” китобини шайхларингизга ўқиб бераётганларингизни кўрдим. Сизлар бу китобни Абу Зуръа ва Абу Ҳотимга нисбат бераяпсизлар-ку”, дедим. Шунда у айтди: “Эй, Абу Аҳмад! Билиб қўй. Абу Зуръа ва Абу Ҳотимга бу китоб олиб келинганида, иккаласи: “Бу зарур бўлган чиройли илмдир. Бизлар учун бу китобни ўзимиздан бошқа одамни

номидан зикр қилишимиз яхши эмас”, деди. Шунда иккаласи Абу Муҳаммад Абдурахмонни ўтқизиб олди. Ҳатто, Абу Муҳаммад иккаласидан кишилар ҳақида бирма-бир сўради. Иккаласи унга зиёда қилди ва камайтирди. Абдурахмон эса бу китобни иккаласига нисбат берди”.

Ибн Адий ҳам ўзининг “Ал-Комил фий зуъафои-р-рижал” номли китобида Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобидан фойдаланган. Бу китобда Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобидан нақл қилинган кўплаб матнлар бор. Шунингдек, Имом Дорақутний ҳам ўзининг “Ал-Илал” номли китобида Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобидан фойдаланган.

Имом Саҳовий “Тарихул кабир” китобидан маълумот олиниб ёзилган китобларни жамлаган. Булар:

1. Имом Дорақутнийнинг “Тарихул кабир китобидаги Муҳаммад исмларига илова (қўшимча)” номли китоби;

2. Абу Бакр ибн Муҳибнинг “Тарихул кабир китобидаги Муҳаммад исмларига илова (қўшимча)” номли китоби;

3. Ибн Абу Ҳотимнинг “Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобидаги хатони баён қилиш” номли китоби;

4. Хатиб Бағдодийнинг “Ал-Муваззиҳ ли-авҳами-л-жамъи ва-т-тафриқ” номли бир жузли китоби.

“Тарихул кабир” китобининг атрофида қирқ бешдан кўпроқ баҳс, рисола ва китоблар ёзилган. Биргина китобнинг атрофида буқадар кўп рисола ва китобларнинг ёзилиши, бизларга китобнинг аҳамияти ва қиймати нақадар буюклигини билдиради. Лекин бу ерда барчасини батафсил келтириш имконияти йўқ. Шунинг учун қисқа қилиб қўйидагича келтирамиз:

1. “Тарихул кабир” китобини тадқиқ қилиш ва ўрганиш ҳақида ўн бешга яқин рисола ёзилган;

2. “Тарихул кабир” китобини мукамал ўрганиш учун ёзилган илова (қўшимча)лар ҳақида еттита рисола бор;

3. Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобидаги услуби ҳақида ўн та рисола ёзилган;

4. “Тарихул кабир” китобидаги ҳадислар ва ҳукмларни чиқариш ҳақида олтита рисола ёзилган;

5. “Тарихул кабир” китоби билан бошқа китобларнинг орасини таққослаш ҳақида иккита баҳс ёзилган;

6. “Тарихул кабир” китоби ҳақида маълумот берадиган умумий китоблар еттитадир.

Имом Бухорий ўзининг “Тарихул кабир” китобини бошида китобдаги таржимаи ҳолларнинг тартиби ҳақидаги йўлини баён қилиб берган. У киши

шундай деди: “Мен бу исмларни алфавит тартибида жойлаштирдим. Лекин, Пайгамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг исмларини ҳурматидан Муҳаммад исмлари билан бошладим. Муҳаммад исмларини баён қилиб бўлганимда, алфавит тартибида бошладим. Ҳарфларни охирига етганча шундай давом этдим. Мим ҳарфини ҳам ўз ўрнида келтирдим. Сўнгра, Муҳаммад исмли кишиларни оталарининг исмларига кўра алфавит тартибида ҳам келтирдим. Чунки, улар жуда кўп эди. Фақат ўнта Муҳаммад исмли кишиларни алфавит тартибида келтирмадим. Чунки, улар Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг асҳобларидан эди” [3: 1/11]. Алфавит тартибида келтирилмаган ўнта Муҳаммад исмли саҳобалар ҳақида, китобни бошида келтириш билан кифояланган.

Албатта, Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобини Имом Бухорийнинг ўзидан жуда кўплаб шогирдлари таълим олган ва ривоят қилган. “Тарихул кабир” китобини муаллифига боғланган санад билан ривоят қилишга эътибор қиладиган барча ровийларнинг санадлари Имом Бухорийнинг шогирдларига бориб тақалади. Шунинг учун ҳам Имом Бухорийнинг ҳаёти ва илмий фаолиятини ҳамда “Тарихул кабир” китобини ва уни ривоят қилган ровийларини ўрганишимиз бизларга кўплаб манфаат келтиради. Бу иш эса бугунги кунда олдимизда турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References:

1. Абдурахмон ибн Аҳмад ибн Ражаб Саломий Бағдодий Димашқий. Шарху илали-т-Термизий. 2 жилдли. Доктор Ҳумом Саид таҳқиқи. – Қоҳира: Мактабатул минос, 1987.
2. Абдурахмон ибн Аҳмад ибн Ражаб Саломий Бағдодий Димашқий. Шарху илали-т-Термизий. 2 жилдли. Нуруддин Итр таҳқиқи. – Дамашқ: Дорул милаҳ, 2008.
3. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Ат-Тарих ал-кабир. Ҳошим Надавий ва бошқалар таҳқиқи. – Ҳиндистон: Даирот ал-маъориф ал-Усмония. 2009.
4. Абу Жаъфар Варроқ Бухорий. Шамоили Бухорий. Абу Муовия Байрутий нашри. – Байрут: 2019.
5. Аҳмад Абдуллоҳ. Манҳаж ал-Имом ал-Бухорий фий ат-таълил мин хилал китабиҳи ат-тарих ал-кабир, докторлик иши. – Урдун: Жамиъа ал-ярмук, 2005.
6. Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Ат-Тарих ал-авсат. Маҳмуд Иброҳим Зойид таҳқиқи. – Дамашқ: Дор ат-турос, 1977.

7. Муҳаммад ибн Исо Термизий. Ал-Илал ас-соғир. Аҳмад Муҳаммад Шокир таҳқиқи. – Байрут: Дору ихъи-т-гуроси-л-арабий. 1357/1938.
8. Хатиб Абу Бакр Аҳмад ибн Али ибн Собит Бағдодий. Бағдод тарихи. 21 жилдли. Башшор Авад Маъруф таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-ғарб ал-исламий, 2001.
9. Ҳоким Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ. Ал-Асомий ва-л-куна. Юсуф Муҳаммад Дохил таҳқиқи. – Саудия: Дору-л-ғуробо, 1994.
10. Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Сияру аъломи-н-нубало: 25 жилдли. Шуъайб Арноут таҳқиқи. – Байрут: Дору муассаса ар-рисала, 1985.